

A szellemi örökség meghatározása és a kultúra szerepének átértékelődése

Az UNESCO felkérésére egy nemzetközi szakértőgárda kidolgozta a szóbeli és általában a nem anyagi természetű örökség meghatározását. Eszerint a szóbeli, illetve a nem anyagi természetű örökség:

„...népcsoportokhoz köthető, tanult eljárásokat, tevékenységeket jelent, mindazon tudással, készségekkel és kreativitással együtt, melyek az említett eljárásokat megalapozzák, s amelyek egyszermind ezen eljárások termékei is.” Természetesen idetartoznak még a „...létrehozott produktumok és a tevékenységek fenntartásához szükséges források, terek, valamint a társadalmi és természeti környezet egyéb aspektusai is. Ezek az eljárások biztosítják a közösségek számára az előző nemzedékekhez való folyamatos kötődés érzését és kulcsfontosságúak a kulturális identitás, valamint az emberiség kulturális sokszínűsége és kreativitása szempontjából is.”¹

A nem anyagi természetű (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért „szellemi”) örökség arra érdemesnek talált „mesterművei” 2001 tavaszától minden második évben felkerülhetnek az UNESCO szellemi örökség listájára (*Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity*). Az első, 19 tételből álló listát 2001 májusában hozták nyilvánosságra. A kiírás alapján a bírálóbizottság két kategória szerint értékelte a pályázatokat. Az elismerés ezek szerint népi és hagyományos kifejezésformákhoz (nyelvek, a szájhagyományban élő irodalmi alkotások, táncok, játékok, mitológia, rítusok, viseletek, kézművestechnika, építészet), illetve kulturális terekhez (azok a helyszínek, ahol a népi, hagyományos tevé-

A „Mégfoghatatlan nyomában” cím a nem épített, nem természeti és általában véve a nem anyagi természetű örökség angol elnevezésére utal. Az *intangible* nem kézzelfoghatót, illetve megfoghatatlant jelent.

1 Az idézet forrása az UNESCO honlapján olvasható hivatalos proklamáció:

www.unesco.org/opi/intangible-heritage/background.htm

kenységek koncentrált formában jelennek meg – a történetmondás, a rítusok színtere, piacok, fesztiválok) kapcsolódik.

A lista fő feladata az volna, hogy az UNESCO által biztosított nyilvánosság erejével a kulturális sokszínűséget fenyegető veszélyekre irányítsa a figyelmet. A sokszínűség fenntartásában a szellemi örökség kulcsfontosságú szerepet játszik: biztosítja a kulturális identitás megőrzésének és a kreativitás kibontakozásának feltételeit, s ezen túlmenően a nemzetek, kultúrák közötti harmonikus viszony, a kölcsönös tolerancia zálogaként is szolgál. A globalizációs folyamat felgyorsulása miatt most mindez veszélybe került. A kultúra uniformizálódása, az iparosodás, a turizmus, a fegyveres konfliktusok, a falvak elnéptelenedése és a természeti környezet károsodása egyre gyorsabb ütemben mázolja szürkére a világ egykor oly változatos kulturális térképét. Mit tehetnek a nemzetközi szervezetek annak érdekében, hogy ezt megakadályozzák? Vajon van-e arra esély, hogy a globalizáció jelensége mögött álló gazdasági erőket, érdekeket meggyőzzük az említett veszélyek nagyságáról és várható következményeiről?

Miközben a válaszon töprengünk, felmerül egy másik kérdés is, melynek megválaszolása alapvetően befolyásolhatja az előzőek megítélését: Vajon helyesen mérték-e fel az UNESCO szakértői a szellemi örökség és a neki tulajdonított szerep jelentőségét?

A meghatározásból úgy tűnik, mintha ez valamiféle, a „világbéke” ügyét és a fejlődést is előmozdító csodaszer lenne, de hogy valójában miért és pontosan hogyan is válhatna azzá, ez nem derül ki. Az UNESCO ez irányú tevékenysége az utóbbi 50 évben nagyjából négy korszakra osztható.² A II. világháború utáni években az ENSZ és különböző szervezeteinek kiépülése idején az UNESCO az oktatás és a tudás szerepét emelte ki a megbékélést elősegítő tényezők között. A kultúra ekkor még inkább csak a műalkotások szintjén, többnyire magaskultúráként jelenik meg, mintsem az identitást for-

2 Erre vonatkozóan részletesebben: Chimene Keitner: *UNESCO and the Issue of Cultural Diversity. Review and Strategy, 1946–2000*. Published by UNESCO, 2000.

máló, a gondolkodást és az értelmezést befolyásoló önálló entitásként. A háború és általában az újkori történelem tapasztalatainak megfelelően a nemzetállamok közötti megbékélés előmozdítása volt a cél, a nemzetállami keretek között megjelenő kulturális különbségek azonban már csak jóval ritkábban kerültek a figyelem homlokterébe.

A második korszak az egykori gyarmatállamok felszabadulásának időszaka; ekkor, az UNESCO állásfoglalásainak és tervezeteinek tanúbizonysága szerint, a kultúrának már identitáshordozó, illetve fenntartó szerepet is tulajdonítottak. Az érvek között egyre gyakrabban találkozunk a technikai fejlődés egységesítő hatásának veszélyeivel, s közben persze azt sem szabad elfelejteni, hogy a hidegháború időszakában a szuperhatalmak burkolt vagy éppenséggel nyílt ideológiai befolyásával szemben a kultúra szerepének ki-domborítása is fontos szerepet kaphatott az önállóság hangsúlyozásában.

A harmadik periódus tulajdonképpen az előző szakaszban megindult folyamatok kiszélesedésével és kikristályosodásával jellemezhető: az immár politikai jelentőséggel is felruházott kultúrához egyre inkább hozzákapcsolják az endogén fejlődés koncepcióját. A saját fejlődési úthoz való jog és az önálló fejlődés hatékonyságának hangoztatása többek között a „gyengék” egyenjogúságát volt hivatott igazolni a nemzetközi politikai fórumokon.

A negyedik szakaszban, amely ma is tart, kultúra és demokrácia kapcsolata került a figyelem középpontjába, azzal az UNESCO által többször is megfogalmazott igénnyel, hogy a kulturális jogok biztosításának, illetve kiszélesítésének támogatásával javítsák a különböző kulturális közösségek együttélésének esélyeit. Az egyre--másra aktiválódó nemzetközi és belső feszültségforrások szinte mindegyike hordozott, hordoz magában kulturális összetevőt függetlenül a konfliktus jellegétől. A gazdasági, társadalmi vagy etnikai jelzőkkel mesterségesen megkülönböztetett jelenségek a felszint érintő önigazolási törekvések mögé tekintve az antropológiai értelemben vett kultúra dimenziójában is értelmezhetőek.

A különböző szakaszokon mérhető tendencia lényegében a következőképpen írható le: a kultúra fogalma a műalkotásoktól, a normatív értelemben vett magaskultúrától az idők során a mindent átfogó, gondolkodásunkat és döntéseinket is befolyásoló szabályrendszerig, „jelentéshálóig” terjed ki. A kultúra tehát kiemelkedett az erkölcsi tanulságokat, esztétikai élményt nyújtó szerepből és olyan élő, konstruktív tényezővé vált, amelynek vizsgálata segít megérteni az ésszerűtlent, a különöst, az idegent.

A szellemi örökség-lista tanulságai

A listára tekintve vélhetően sokan úgy gondolják majd, hogy az, legalább is európai szemmel nézve, zömében egzotikus elemeket tartalmaz.³ Távoli vidékek ismeretlen szertartásai, kifejezésformái, melyek jelentőségét az egyediségen és a veszélyeztetettség miatt érzett aggodalmon túl aligha érthetjük meg maradéktalanul. (A 19 helyszín között csak három európaiat találunk: Olaszországot, Spanyolországot és Litvániát.) A szellemi örökség meghatározását szem előtt tartva tekintsük át most részletesen is a listát.⁴

Európa

A 2001 tavaszán kihirdetett szellemi örökséglista, a korábban ismertetett elvek szerint, az emberiség kulturális sokszínűségének jelentőségére kívánja felhívni a figyelmet. Az első 19 tétel ismeretében főként olyan kulturális kifejezésformák, terek kaptak széleskörű nyilvánosságot az UNESCO jóvoltából, amelyeket gyors és ha-

3 Egzotikus és modern mint a kultúrakutatás történetét végigkísérő kettősség, illetve a modernizáció hatásának kritikai elemzése kapcsán ld. Clifford Geertz: *Modernities*. In *After the Fact*. Harvard University Press, 1996, 136–168.

4 A listán szereplő szellemi örökségekkel kapcsolatos információ forrása: www.unesco.org/opi/intangible-heritage.htm

tékony segítség nélkül az eltűnés veszélye fenyeget. Pár száz ember által beszélt nyelvek, megőrzött hiedelemvilág, még ennél is csekélyebb számú mester tudása és gyakorlata révén ideig-óráig fennmaradó, de már kihalófélben lévő ritka kézművestechnikák. Ráadásul nemcsak a fejlődő országokban tapasztalható mindez, hanem Európában is. Az olasz, a spanyol és a litván példa (az élő népi kultúra értékei alapján jó néhány kelet- vagy közép-európai kulturális kifejezésformát, teret, de még népcsoportot is ajánlhatnánk a döntéshozók figyelmébe) azt mutatja, hogy a szellemi örökség bizonyos típusai még Európában is az élő hagyomány részét képezik, de már egyre kevésbé fenntarthatóak. A három európai példa alapján két örökségtípust azonosíthatunk: a szerepjátékot, illetve színházi előadást és a kézművestechnikát, noha az egyes esetek vizsgálata nyilvánvalóvá teszi, hogy az előadások és a mesterségbeli tudás háttérként szolgáló kulturális kontextusok közötti különbségek rendkívül jelentősek. Litvániában, ahonnan Lettország támogatásával a keresztkészítés, keresztfaragás technikája került fel a listára, a kereszténységet hirdető szerep mellett a kereszték szimbolikus jelentősége a szovjet fennhatóság idején politikai dimenziót is nyert: a függetlenség jelképévé vált. A hagyományos technikával készített kereszt az 1920-as évektől a nemzeti ünnepek, megemlékezések visszatérő motívuma. A kivételes szimbolikus jelentőség, mely a valláshoz fűződő viszony mellett az ünnepek alkalmával felidézett történelmet és ezen keresztül a nemzeti összetartozás tudatát is tükrözi, lassan elhalványul, hiszen ha nem így lenne, akkor a keresztfaragást és a keresztkultuszt fenyegető veszélyek között nem azt említené az első helyen a listához fűzött értékelés, hogy „...ezt a közösségben gyökerező hagyományt veszélyezteti a modernizáció és a fiatalok elvándorlása”.⁵ Kérdés, hogy a hagyomány továbbélését veszélyeztető folyamatok befolyásolhatóak-e a kívánt irányban. A szimbolikus jelentőség csökkenése és a kézművestechnika birtokában lévők megfoghatkozása arra enged következtetni, hogy a fiatalabb generációk számára a litván keresztkekhez kapcsolódó hagy-

5 Az idézet forrása: www.unesco.org/opi/intangible-heritage/lithuania.htm

mány már nem olyan fontos, ezt azonban a hivatalos értékelés gondolatmenetét követve némi kultúrkritikai éllel úgy is megfogalmazhatjuk, hogy ezek a nemzedékek már a modernizáció áldozatai. Ez a kijelentés, a részletek ismerete nélkül, ha nem is értelmezhetetlen, de mindenképpen egyoldalú. Mivel a társadalmi háttérrel, a litván modernizáció következményeit nem ismerjük, s a litván tagot kivéve nyilván a bírálóbizottság sem tudott erről túlságosan sokat, felmerül a kérdés, hogy vajon a pályázatokban bemutatott veszélyeztetett értékek jelentőségét nem becsülték-e túl esetenként. A keszthez kapcsolódó hagyományról azt olvashatjuk, hogy az nemcsak a vallás, de a történelem, az önálló litván államiság szempontjából is fontos. Ha ez tényleg így van, akkor további információk híján nehezen érthető a veszélyeztetettség, hiszen máshol egy hasonlóan fontos hagyomány fenntartását, ápolását általában állami intézmények vállalják. A litván példa ismertetése közben több kérdés is megfogalmazódott az örökség társadalmi és kulturális kontextusával kapcsolatban. A szellemi örökségmozgalom célkitűzéseinek megfelelő értékelést azonban erősen hátráltatja, hogy a szólamoktól eltérően az egyes esetek ismertetése után rögzített cselekvési tervekben általában az derül ki: hiányzik az alig-alig élő hagyomány jövőjére, társadalmi reintegrációjára vonatkozó határozott elképzelés.

A listán szereplő spanyol és olasz szellemi örökség más tanulságokkal szolgál. Az elchei misztériumjáték egy középkori eredetű vallásos tartalmú műfaj továbbélésének európai szinten viszonylag ritka példája. A teljes egészében énekelt darab az értékelés szerint Valencia népének kulturális és nyelvi identitását tükrözi. A dalok szövegei – melyek azóta, hogy 1625-ben írott formában is összegyűjtötték őket, nem változtak – valenciai nyelven és részben latinul íródtak. Habár az idők során a már csak „kulturális rezervátumokban”, töredezett formában fennmaradó valenciai nyelvet a mindennapi használat szintjén egyre inkább felváltja a kasztíliai, úgy tűnik a regionális nyelv és kultúra ügyének felkarolására, hacsak a misztériumjátékhoz kapcsolódó, látszólag ártatlan formában is, de

igény mutatkozik.⁶ A misztériumjáték jövőjére vonatkozó cselekvési terv egyelőre színészek és énekesek képzését, a misztériumjátékok múzeumának megnyitását, az előadás színtereként szolgáló bazilika és a darab kellékeinek felújítását tartalmazza. Az örökség sorsát veszélyeztető kedvezőtlen tendencia, a valenciai nyelv hanyatlásának megállításával kapcsolatban már nem sikerült külön stratégiát kialakítani, de talán nem is csoda, hiszen ha túllépünk a misztériumjáték, mint turistacsalogató látványosság kontextusán, akkor nem nehéz belátni, hogy ez politikai kérdés is.

A fentiekhez képest az olasz példa, egy XIX. századi eredetű szicíliai bábszínház hagyományainak megőrzéséről lévén szó, sokkal kevésbé problematikus. Szicílián a XIX. század elején kialakult műfaj egészen a huszadik század közepéig töretlen népszerűségnek örvendett, ám a szórakoztatóipar és a televízió hatására hamarosan hanyatlásnak indult, s ma már az eltűnés veszélye fenyegeti. A bábosok szervezett képzését és a bábok készítését támogató javaslatok abban reménykednek, hogy fesztiválok szervezésével újra népszerűvé tehető a bábszínház. A kérdés az előbbiekhöz hasonlóan itt is az, hogy az újjáélesztés az egykor népszerűséget biztosító társadalmi és kulturális környezet nélkül is tartós fellendülést hozhat-e?

Afrika

Az afrikai kontinensről négy ország került fel az UNESCO szellemi örökség-listájára, ebből három, Benin, Elefántcsontpart és Guinea Fekete-Afrika törzsi, Marokkó pedig Észak-Afrika arab-berber kultúrájával képviselteti magát a veszélyeztetett örökségek között.

Északról dél felé haladva Marokkó az első helyszín, amelynél már csak azért is érdemes egy kicsit hosszabban elidőzni, mert a szellemi örökség-mozgalom egyik alapítója, az örökség-listát összeállító zsűri elnöke, Juan Goytisolo az 50-es évek végén Franco

⁶ Személyes tapasztalatok azt támasztják alá, hogy a nyelvjárás még a mindennapok része, ahogy ezt a piacok, boltok, éttermek feliratai is mutatják.

Spanyolországát elhagyva Párizsban, majd Marokkóban telepedett le, így hát nem véletlen, hogy a listán egy marrakesh-i teret is találunk.⁷ A tér részletesebb bemutatásával egyben azt is szemléltethetjük, hogy mit is értenek az UNESCO szakértői a kulturális tér fogalmán.

A Djamaa el-Fna Marrakesh városának legfontosabb kulturális csomópontja, a helyi lakosok, az átutazók és a turisták megszokott, központi találkozóhelye. Az európai szemmel nézve szokatlanul zsúfolt téren egymást érik a látványosságok. Nem csak a kereskedők portékáinak hallatlan változatosságával találkozhatunk itt, hanem a hagyományos szórakoztatóipar szinte minden elemét felvontató egyedi kulturális kifejezésformákkal is. Történetmondók, akrobaták, zenészek, énekesek, táncosok, állatidomárok, kígyóbűvölők, tűznyelők, jövendőmondók, gyógyítók, prédikátorok hada népesíti be nap mint nap a város jelképévé vált teret. A kulturális tér, mely e változatos tevékenységek gyakorlásának színtere, alapvető feltétele az említett tevékenységek fenntartásának. A Djamaa el-Fna tér ugyanakkor egyre kevésbé felel meg a modern városi terekkel szemben támasztott követelményeknek. Akadályozza a forgalmat, nehéz rajta eligazodni és a hatósági ellenőrzés számára sem éppen könnyű terep. Már készültek az átépítési tervek, amikor Goytisolo – érzékelvén, hogy valami visszafordíthatatlan van készülöben – felemelte szavát a hagyományos kifejezésformáknak otthont adó tér védelmében. A terület és az ott folyó tevékenységek az évszázadok során (a tér valószínűleg egyidős az 1070-es évek elején alapított Marrakesh városával) olyannyira összeforrottak s a kulturális kifejezésformák olyan koncentrációját tapasztalhatjuk meg itt, hogy a teret tulajdonképpen egy önálló településként is fel-foghatjuk a városon belül.⁸ A Djamaa el-Fna, mint számos funkciót

7 A marokkói város sajátosságairól, fejlődésének egyediségéről ld. Clifford Geertz: *Modernities*. In *After the Fact*. Harvard University Press, 1996, 151–165.

8 A marokkói város sajátosságairól, fejlődésének egyediségéről ld. Clifford Geertz: *Modernities*. In *After the Fact*. Harvard University Press, 1996, 151–165.

ellátó városi tér valóban éltető eleme a hagyományos kultúrának és életformának, melynek egyik sajátossága éppen az, hogy a különböző műfajok, produkciók az állandó zsúfoltság és a konkurencia miatt versengésre kényszerítették egymást a figyelem majd a pénzben megnyilvánuló elismerés kivívásáért. A történetmondó tehát nem egyszerű mesélője, hanem a figyelem megragadására gesztusokkal, változatos hanghordozással törekvő előadója az egyébként már mindenki által ismert történeteknek. A sajátos kulturális kifejezésformáknak köszönhetően a pusztán szemlélni kívánót is megérinti a közvetlenség ebben a figyelemfelkeltésre berendezkedett világban, s ez elsősorban nem technikai eszközök révén történik, hanem a személyes „bevonódáson” keresztül. Az ember itt egészen mást tapasztal, mint a forgalmas nyugati nagyvárosokban: miután a kezdeti kulturális sokkhatáson túltette magát mindinkább értékelni kezdi ezt a zsúfoltságból is adódó közvetlenséget.

Ha a tér megszűnik, vagy átalakul – s ez a modern gazdasági, illetve közlekedési funkcióknak megfelelően képzelhető csak el, azaz a hagyományos tevékenységek és életforma kárára – akkor ezzel együtt a hagyományos tevékenységek jó része alól is kicsúszik a talaj, mert ezek szinte szimbiózisban léteznek a fizikai térrel. Ha már nincs hol előadni, a hagyomány háttérbe szorul, s ha majd nem lesz aki nézze, mert a telekommunikációs eszközök izgalmasabb és kényelmesebb szórakozást kínálnak, akkor funkcióját is elveszti, mesterségesen fenntartott kulturális rezervátumokba, múzeumokba kerül. Egyelőre azonban még élő hagyományról beszélhetünk, melynek fenntartásához elegendő a tér változatlan formában való fenntartása és a bizonytalan jövőre való tekintettel az ott koncentrálnak a tradicionális tevékenységek, ismeretek feltérképezése, inventarizálása.

Az örökség-listára felkerült további három afrikai kulturális kifejezésformát tekintve megállapíthatjuk, hogy mindegyik törzsi hagyományokat képvisel. Beninből Nigéria és Togo támogatásával a Yoruba-nago közösségek szóbeli hagyományát ajánlották a bizottság figyelmébe, amely egy hagyományos világgéphez szorosan kö-

tődő termékenységi, betegségűző stb. rítusokat, a nép mítoszait tartalmazza.⁹ A hagyományos életforma felbomlása minden bizonnyal itt is visszafordíthatatlan folyamatot jelent, s ennek megfelelően a revitalizációs törekvések csak a zárványszerű mesterséges fenntartást, végső soron múzeumok kialakítását vetítik előre.

Elefántcsontpart és Guinea hagyományos hangszerekkel, zenével és az ehhez kapcsolódó szertartásokkal jelentkezett, melyek a benini kulturális hagyományokhoz hasonlóan szorosan kapcsolódnak a hagyományos életformához, éppen ezért nagy valószínűséggel sorsuk is hasonló lesz majd. Az afrikai példák mindenek előtt arra hívják fel a figyelmet, hogy az endogén fejlődéshez való jog hangoztatása ellenére a szavakon túl ugyanazt tapasztalhatjuk, mint a világ bármely más részén: a technikai fejlődés egységesítő hatását, ami nem kegyelmez az új eljárásoknak, eszközöknek nem megfelelő régi életformának, s azzal, hogy gyökeresen átalakítja a hagyományos élettereket, a hagyományos világszemléletet, gondolkodásmódot is alapjaiban változtatja meg. Ezért panaszkodnak a pályázat benyújtói a falvak gyors elnéptelenedésére, az iparosodásra, egyszóval a modernizációra annak minden nemkívánatos következményével együtt.

Közép- és Dél-Amerika

Afrikához hasonlóan innen is négy tétel került fel a listára. Némi- leg önkényes módon a Dominikai Köztársaságot ide soroltam, bár ez valójában a karibi szigetvilág része.

Ebben a csoportban két olyan eset is található, melyben az ajánló ország vagy szervezet egy egész népre, illetve törzsre hívja fel a figyelmet. Belize hondurasi és nicaraguai támogatással a garifunákat, a keleti partvidéken 10 különálló közösségben élő, valamivel

⁹ A szóbeliség eredetiségével kapcsolatos „mítoszok” kritikájára és általában szóbeliség és írásbeliség viszonyára vonatkozóan ld. Jack Goody: *The Power of the Written Tradition*. Smithsonian Institute, 2000.

több mint 11000 lelket számláló népet ajánlotta a döntéshozók figyelmébe. A garifunák azoknak az egykori rabszolgáknak a leszármazottai, akiket még a XVII. században száműztek Saint Vincentre, mert harcoltak az angol és francia fennhatóság ellen, s akik közül később aztán sokan visszatértek hazájukba. A közösség a sajátos fekete karibi nyelvet beszéli, amit egyre nehezebb megőrizni mivel ma már csak egyetlen faluban tanítják és nincs dokumentált változata. A garifunák még a 70-es évek végén kérték Belize, Honduras, Nicaragua és Guatemala kormányát, hogy ismerjék el nyelvüket és kultúrájukat. Miután saját államot nem alakíthatnak és nagyrészt szegénységben élnek, nem maradt más lehetőség, mint a nyilvánosság erejében bízva megfogalmazni kívánságaikat. Ezek között a nyelv dokumentálásán és ápolásán túl megtalálhatjuk a diszkriminatív földbirtokpolitika megváltoztatását, az oktatás és a szociális ellátások fejlesztését, valamint a közösségi élet és a gazdasági helyzet előmozdításának mikéntjére vonatkozó tervezetek kidolgozását.

Ecuador és Peru közös ajánlásának köszönhetően az Amazonasmenti esőerdőkben élő Zápara törzset is felvették a listára. Becslések szerint a törzs jelenleg körülbelül 300 lelket számlál, 200-an Ecuador, 100-an pedig Peru területén élnek, de közülük ma már csak öten beszélik folyékonyan a nyelvet. Az értékelés szerint a záparák az elmúlt 400 év viszontagságai ellenére (spanyol hódítás, erőszakos térítés, kényszermunka, járványok, erdőirtás) töretlenül ragaszkodtak hagyományos életformájukhoz és az ősi tudás változatlan továbbadásához. Úgy tűnik, hogy Ecuador és Peru a közelmúlt határvillongásaiban felszínre törő konfliktusokat félretéve hajlandó közösen felkarolni a törzs ügyét, ha ez most még csak a szélesebb körű nyilvánosság eléréséhez nyújtott segítségben nyilvánult is meg.

A két nép helyzetét megkülönböztető jegyek közül kiemelhetjük, hogy a garifunák már a 70-es évek végén nemzetként tekintettek magukra, életkörülményeik is jóval inkább tükrözik a modernizáció hatását mint a záparák esetében. Kibontakozás azonban egyik

helyzetből sem képzelhető el könnyen mindazon értékek, az örökség mint tudás, életforma és a mindennapok gyakorlatát meghatározó háttér változatlan formában történő fenntartásával. A veszélyeztetettség ténye mindkét esetben arra utal, hogy ez nem a pusztán véletlen folytán állt elő, hanem az előző esetekhez hasonlóan itt is a fejlődés kiszámítható tendenciáiban kell az okokat keresnünk, s ezzel együtt szomorúan megállapítanunk, hogy a folyamatok megfordítására nincs sok remény.¹⁰

Bolívia és a Dominikai Köztársaság a katolikus vallás sajátos adaptációjával jellemezhető kulturális hagyományokkal képviselteti magát a listán. A nyugat-bolíviai hegyvidéken élő népesség által évente megtartott oruroi karnevál tulajdonképpen egy egész napos ünnepélyes felvonulás melyen több tízezer zenész, táncos és kézműves vesz részt. Az esemény minden évben közel félmillió látogatót vonz. A veszélyek között először találkozunk a kulturális örökség elüzettedésével, ami a bányászat és a tradicionális mezőgazdaság hanyatlásával, valamint az urbanizáció miatt tapasztalható elvándorlás felgyorsulásával együtt az ünnep eredeti társadalmi és kulturális kontextusának eróziójával fenyeget. A részletesebb bemutatást mellőzve az utolsó helyszínről csak annyit jegyeznék meg, hogy a dominikai Szentlélek Testvériség zenés szertartásainak jövőjét a fentiekhez nagyon hasonló folyamatok árnyékolják be.

Ázsia

Grúziától Japánig, illetve a Fülöp-Szigetekig nyolc helyszín és a hozzájuk kapcsolódó kulturális kifejezésforma gazdagítja az UNESCO szellemi örökség-listáját. Az egykori Szovjetunió területéről három (Grúzia, Oroszország, Üzbegisztán) tétel is szerepel a listán. Ezen kívül Kína, Dél-Korea, Japán, India és a Fülöp-Szige-

¹⁰ A modernizáció hatásáról Indonéziában és Marokkóban ld. Geertz im. 136–168.

tek pályázatát bírálta el kedvező módon a 18 tagú zsűri.¹ Az utolsó nyolc tétel közül kettő, Üzbegisztán és Oroszország esetén kulturális térről és az ezt benépesítő népcsoport teljes hagyománykincsének védelméről, tehát egy összetettebb jelenségről beszélhetünk. A fennmaradó hat helyszín közül három: Japán, Dél-Korea és Kína már a nemzeti, vagy országos szintű örökség modernebb viszonyok között történő fenntartását tűzte ki célként, Grúziában, a Fülöp-Szigeteken és Indiában pedig népcsoportokhoz vagy kisebb közösségekhez kötődő egyedi kulturális kifejezésformák megóvásáról van szó.

A kulturális térről korábban leírtakat annyival egészíthetnénk ki, hogy ebben a két esetben a marrakesh-i ténél jóval nagyobb kiterjedésű területekről van szó, melyeken az elszigeteltségnek köszönhetően őrizték meg a hagyományos életformákat. A Bajkál-tó vidékén élő óhitű orosz közösség ma már nincs elég messze a fejlett központoktól ahhoz, hogy érintetlen maradjon a modernizációs folyamatoktól, melyek aláásták a hagyományos életmódot. A cselekvési tervben vázolt elképzelések – dokumentáció, múzeumok, fesztiválok – itt sem kínálnak a szellemi örökség-mozgalom célkitűzéseinek megfelelő megoldást.

Sorolhatnánk még a példákat: a fülöp-szigeteki ifugaók hudhud énekei, melyek külön érdekessége, hogy elválaszthatatlanok az egyébként világörökségi helyszíneként számon tartott teraszos rizsföldeken folyó munkától, lassacskán saját természeti és kulturális közegükkel együtt szorulnak ki az élő hagyományból. A hudhud 40 epizódjának nem ritkán 3 vagy 4 napon keresztül is tartó eléneklése ma már csak elvétve fordul elő: a rizstermesztők száma csökken, a rendkívül fárasztó és hosszadalmas kézi aratást már nagyrészt gépekkel végzik, a virrasztásokon pedig a televízió és a rádió váltotta fel az éneklést, kántálást. Nem marad más hátra, mint menteni a menthetőt: dokumentálni majd archiválni, esetleg fesztiválok formájában pár napra feleleveníteni a hagyományt.

¹ ¹ A zsűri összetételét és a zsűritagok rövid életrajzát ld. www.unesco.org/opi/intangible-heritage/jury.htm

A rendkívül magas szintű énektudást követelő többszólamú grúz csakrulo egyre kevésbé érdekli a fiatalokat, akik ha még nem hagyták el az öregedő falvakat, inkább nyugati zenét hallgatnak. A japán *nogaku* színház sem jelenthet túl sokat a jövő nemzedékének, hiszen csak elvétve téved be az előadásokra. A szöuli királyi ereklyéhez kötődő rituálék, melyek a hivatalos vélemény szerint „a modernizáció következtében egyre kevesebb érdeklődőt vonzanak”, már régóta a koreai szellemi örökség részét képező kulturális kifejezésforma, s mint ilyen, 1982 óta törvényes védelemben részesül. (Japán ugyancsak élenjár a nem anyagi természetű kulturális örökség megóvásának intézményes formában történő biztosításában.)¹² Az utóbbi két eset azt mutatja, hogy néha az örökség ügyének állami felkarolása sem elegendő a hagyományok fenntartásához, mert ezek a modern keretek között már rendszeres fogyasztói körre igényt tartó kultúrjavakként is funkcionálnak, melyektől (a példák alapján) úgy tűnik a fejlett keleti társadalmak fiatalabb generációi egyre távolabb kerülnek. A kínai *kunqu* opera és az indiai *kuttiyattam* színház mindkét országban a nemzeti örökség részét képezi, amit – főleg az utóbbi esetén – leplezetlen büszkeséggel képviselnek, annál is inkább, mert mostantól már nem csak az övék, hanem az egész emberiségé, noha természetesen továbbra is az övék lesz elsősorban.

Az örökség-lista részletes ismertetése után az alábbiakban összegezzük a főbb tanulságokat:

Az emberiség kulturális sokszínűségét fenyegető globalizációs folyamat az utóbbi években különösen felgyorsult s nagy valószínűséggel egész kultúrák tűnnek el rövidesen, ha nem sikerül megfelelő védekezési módot találni az egyébként feltartóztathatatlanul tűnő tendenciákkal szemben. A kulturális változatosság az életformákat és az életkörülményeket is egyre inkább egységesítő tech-

¹ ² A japán örökségértelmezésre vonatkozóan többek közt a *bizeni* fazekasok kapcsán ld. Sonkoly Gábor: A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio* 2000/4, 58–59.

nikai fejlődéssel szemben nem jelent olyan tényezőt, ami ezt alapvetően módosítani tudná, mivel az emberek alkalmazkodnak hozzá és nem fordítva. Hogy ez az alkalmazkodás milyen következményekkel jár, az a szélesebb nyilvánosság számára csak most derül ki igazán: a hagyományos szociokulturális kontextus változását, felbomlását szüntelen konfliktusok kísérik. A fejlődés központjából importált kulturális javak nagyrészt fogyasztási cikkek, melyeket a világ más részein a még többé-kevésbé megőrzött kultúrák, mint a tárgyak, tevékenységek, szavak és egyéb kulturális kifejezésformák jelentését befolyásoló rendszerek néha egészen sajátos módon értelmeznek. Miután a megszokott szociokulturális háttér fokozatos megszűnése új helyzetet eredményez, a modernizációs kihívásoknak nem mindenki képes megfelelni, mert bár ami a pusztai túlélést illeti az ember alkalmazkodó képessége szinte határtalan, a kulturális háttér, melyet ott őrzünk gondolatainkban, viselkedésünkben már kevésbé rugalmas. Ez jó esetben csupán annyit jelent, hogy bizonyos helyeken, helyzetekben nem érezzük jól magunkat, rosszabb esetben azonban drámai státusvesztéssel és identitásváltsággal jár. Most már a távoli földrészek elszigetelt vidékein élő népcsoportokat is érinti mindez, bár jól tudjuk, hogy ez korántsem új keletű jelenség. Az immár sokadszor megkongatott vészharang hangját talán az teszi a korábbiakhoz képest még inkább drámaivá, hogy nemsokára már valóban nem lesz mit megóvni. Azokban az esetekben, amikor a kultúra megőrzéséhez nélkülözhetetlen fizikai tér megóvása is előtérbe kerül, jóval több az esély a fennmaradásra. Noha az esőerdő a kialakított kategóriák szerint természeti örökség, a zápara indiánok számára valójában sajátos szimbólumrendszerrel bíró kulturális tér, ami az ott élő embereken kívül a zápara kultúra kialakulásának alapvető feltétele volt. Ha kiirtják az erdőket, akkor a kultúrát alkotó tudáskészlet, szabályrendszer, viselkedések, tevékenységek természetes közegét pusztítják el, s miután ezek feleslegessé váltak, jó esetben még időben múzeumokba, illetve különböző technikai eszközök segítségével rögzítésre kerülnek.

Az örökség kontextusát tekintve, láthatjuk, hogy ez a kis létszá-

mú közösségektől a nemzeti, etnikai tudattal vagy ezek regionális változataival rendelkező kisebbségeken keresztül egészen a nemzet közös tulajdonáig terjed.¹³ Ezen belül is változatos képet kapunk, ha az elszigeteltség mértéke szerint osztjuk fel a közösségek kulturális hagyományait, ami egyben a modernizáció előrehaladottságával mért fejlettséget is tükrözi.

Migráció, előregezés, a vidék elnéptelenedése, iparosodás, környezetszennyezés, az egzotikus kultúrjavakat fogyasztó turisták tömegei, elüzletiesedés, diszkriminatív politika, az érdeklődés hiánya... Mit tehet az UNESCO azon kívül, hogy nagy nyilvánosságot biztosít és koordinálja cselekvési terveket? Hogyan valósítható meg a népek harmonikus kapcsolatát elősegítő öntudatosan képviselt szellemi örökség revitalizációja? S hogy visszatérjünk a bevezetőben megfogalmazott kérdéshez: Vajon jól mérték-e fel a szervezet képviselői az örökség jelentőségét?

Mielőtt részletesebben is körüljárnánk e kérdést, hadd említsük meg, hogy a következő, 2003-ban kihirdetésre kerülő szellemi örökség-listára már magyar jelölés is érkezett. A hányatott sorsú bukovinai székelység körében élő néphagyomány, a csobánolás, a betlehemezés e sajátos változata, a kereszténység felvétele előtti időkben gyökerező motívumkincsét is őriz. Az Érdi Bukovinai Székely Népdalkör tagjai 1986-ban elevenítették fel a csobánolás hagyományát, s azóta már az összes magyarországi és külföldi bukovinai eredetű székely közösséghez elvitték azt, megajándékozva őket múltuk egy fontos darabjával. A hagyományos világ emlékét őrző s egyben identitáserősítő szokás feltámasztását az érdi kezdeményezés hatására egyre több közösség érzi szívügyének. Szűkös támogatás, a tömegszórakoztatás modern eszközeinek feltartóztatatlan terjedése, a kulturális sokszínűséget veszélyeztető globalizáció arra kényszerítik a hagyományos kultúrák „őrzőit”, ápolóit, hogy az egyre szélesebb körű nyilvánosság elérésével próbálják meg biztosítani a változó szerepű hagyomány jövőjét. Az Európai

1 ³ Az örökség értelmezési szintjeinek problematikájáról ld. Sonkoly im. 45–66.

Folklór Intézet bábáskodásával megszülető pályázat és cselekvési terv a nagyobb, nemzetközi nyilvánosság megszerzése felé tett fontos lépés.

Örökhagyó, örökség, örökös – Múlt, kultúra, társadalom

Nehezen képzelhető el, hogy a világ globalizációs tendenciáknak köszönhető egységesülése olyan szintre jusson, ahol az emberiség közös kulturális öröksége átveszi a nemzeti örökségek helyét. Ez különösen a szellemi örökséggel kapcsolatban megfogalmazható tanulságok tükrében válik egyértelművé, bár az épített örökség lényegében nagyon hasonló tanulságokkal szolgál. Ez utóbbi, noha élettelen tárgyak együttese, ugyanúgy értelmezhetetlen az épületek történelmi dimenziójából és a jelen szociokulturális összefüggéseiből adódó szellemiség nélkül, ahogy a kulturális kifejezésformák (és főleg a terek!) sem nagyon képzelhetőek el kézzelfogható, tárgyiasult megvalósulás nélkül. A szóbeli hagyomány szavakban, a kézművestechnika rendszeresen ismétlődő többnyire tudatos mozdulatokban és tárgyakban, a zene az ugyancsak mozdulatokra visszavezethető hangokban, dallamokban tárgyiasul.¹⁴ Az épületek ugyanakkor a jellegüket, stílusukat meghatározó gondolatokban, és a történelmi, illetve kulturális beágyazottságukat kifejező, sok esetben érzelmi reakciót is kiváltani képes történetekben válnak szellemivé. Az emberekhez hasonlóan az épületek is rendelkeznek narratív identitással: összefüggő, időszerkezetüket tekintve többnyire egyszerű, lineáris történetekből bonthatók ki az épített örökséghez kapcsolódó jelentések.¹⁵

1 ⁴ A nyilvános reprezentációk „áttetsző anyagi vonatkozásairól ld. Dan Sperber: *Hogyan legyünk igaz materialisták az antropológiában?* In *A kultúra magyarázata*. Osiris, 2001. 41–42.

1 ⁵ A narratív identitásról és a valóság narratív konstrukciójáról ld. Jerome Bruner: *The Narrative Construal of Reality*. In *The Culture of Education*.

Az egyetemes örökség utópiájához visszatérve, bár ez nem elképzelhetetlen (mondjuk a homo sapiens, mint közös ős „emlékhelyeinek” örökséggé nyilvánításával), de a listákon és az ezeket összeállítók gondolatain, elképzelésein, vágyain túl a szellemi világörökség még hiányzik a tömegek által is birtokolt közös értelmezési háttér, az egyetemes kulturális kontextus. Egy-egy kulturális kifejezésforma, vagy tér (s ez az épületekre és tájakra ugyanúgy vonatkozik) minden bizonnyal mást jelent az ott élőknek, mint egy másik ország vagy földrész lakói számára.¹⁶ (Gondoljunk csak a kárpát-medencei emlékhelyekre.) Az egyetemes örökség tehát legfeljebb egy viszonylag semleges, leíró jellegű kategóriarendszert érvényesítő gyűjtemény lehet, annál is inkább, mivel épp a kulturális sokszínűség megőrzése a cél, ez pedig a nemzetek között zajló örökség-verseny kontextusában mások sérelme nélkül leginkább csak a semleges, tehát a beágyazottság fontos elemeit mellőző értékelés révén lehetséges. A nemzetközi nyilvánosság által biztosított megőrzésre ezért a történetüket és jelenüket tekintve legkevesebb konfliktust hordozó örökségtípusok, azaz a tájak, illetve részben az épületek a legalkalmasabbak. Ennek alátámasztására talán nem árt egy kicsit elidőzni az örökség társadalmi szerepeinél, valamint az e szerepeket alapvető módon befolyásoló viszonyról: örökség és történelem kapcsolatánál.¹⁷

Korunk egyik legnagyobb örökség-szakértője, David Lowenthal szerint manapság világszerte az örökség-mozgalom megélnéülésének lehetünk szemtanúi.¹⁸ Az „örökségesítés” valójában nem

Harvard University Press, 1999. 130–149.

1 ⁶ A probléma alapos kifejtése a lokális élet és kultúra állami ellenőrzésének szempontjából is: Arjun Appadurai: A lokalitás teremtése. *Regio* 2001/3, 3–31.

1 ⁷ Örökség, idő és történelem összefüggéseiről ld. Francois Hartog: Örökség és történelem: az örökség ideje. *Regio* 2000/4, 3–25.

1 ⁸ Az örökség-jelenség és mozgalom kimerítő elemzése az örökség társadalmi szerepének, valamint örökség és történelem viszonyának szempontjából: David Lowenthal: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge University Press, 1998.

más, mint a múltunk részét képező kultúra (vagy ha úgy tetszik, a kultúránk részét képező múlt) egy darabjának kiemelése, intézményesítése, s ez alatt most elsősorban azt értjük, hogy az örökséggé válás szabályozott, nyilvános formában teszi hozzáférhetővé az örökséget, s ezzel párhuzamosan az adott tárgyak, kulturális kifejezésformák hivatalos szerepeit is kijelöli. Mondanunk sem kell talán, hogy ez főként a modern nemzetállamok esetében van így, ahol a múlthoz és az önálló kultúrához való viszony rögzítésének már hosszabb története van.¹⁹ A modernizáció, melynek az élet különböző területeire kifejtett hatását nem könnyű felmérni a maga teljességében, mert míg azt nagyjából el tudjuk képzelni, hogy mit jelent például a mezőgazdaság modernizációja az új technológiáknak és gépeknek köszönhetően, a változások mentális következményeiről már csak jóval töredékesebb tudással rendelkezünk. Lowenthal az örökség-kultusz fellendüléséért elsősorban a múlthoz fűződő viszony gyökeres átalakulását és a nemzetállamok fenntartásához szükséges összetartozás-tudatot biztosító technikákat teszi felelőssé.²⁰

A közös múlt akkor válhat igazán a kohézió forrásává, ha gyakran felidézünk, és lehetőleg minél egyértelműbb narratívumok segítségével. A történelemmel való azonosulás a tömegek számára nagyrészt hit és hűség kérdése, azaz mindenek előtt érzelmi kérdés. Az örökség történelmi hitele itt egészen más szerepet kap mint a történések lelkiismeretes beszámolóiban. A múlt örökségközpontú

1 ⁹ A kultúra hivatalos értelmezésére, kiemelésére, kanonizálására és használatára vonatkozóan történelmi dimenzióban ld: Hofer Tamás: Construction of the „Folk Cultural Heritage” in Hungary and Rival Versions of National Identity. In Hofer Tamás (szerk.): *Hungarians between „East” and „West”*. Budapest, 1994. A chicagói magyarok kisebbségi kultúrájának teremtéséről és megőrzéséről a 19. század végétől az 1940-es évekig: Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940*. Közép-Európa Intézet, 1993.; Szegedy-Maszák Mihály: Introduction. In Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *National Heritage – National Canon*. Collegium Budapest Workshop Series No. 11, Budapest, 2001.

2 ⁰ Lowenthal im. 1–30.

felidezésének feladata nem az, hogy pártatlan tanulmányozásra sarkalljon, hanem sokkal inkább az, hogy azonosulásra készítessen.²¹ A nemzeti múlt, mint közös örökség tehát jelenközpontú célokat szolgál: meggyőz, megerősít, mozgósít. A felidezés, ahogy ezt a hivatalos nemzeti ünnepek alkalmával rendezett megemlékezések résztvevőiként magunk is megtapasztalhatjuk, évről évre ismétlődő kommemoratív ceremóniák formájában teszi a kollektív emlékezet részévé a történelmet.²² A társadalmi emlékezet fenntartásában kulcsfontosságú szerepet játszó ismétlések az adott korszak ideológiai irányvonalától függetlenül is megőrzik az esemény magját, ez azonban a narratív keretek által biztosított értelmezés nélkül nem szolgál túl sok tanulsággal.²³ Az egykor megtörtént eseményt jelentéssel kell felruházni, ahogy ezt már 1848-ban vagy 1956-ban is megtették a kortársak, de a jelentés, illetve az ebből fakadó jelentőség egyértelmű kijelentéseket, tehát állásfoglalást kíván, hogy funkcióját betöltve azonosulásra készítessen. A történelemre ugyanis ebben a formában is szükségünk van, hogy az egyéni múlt dimenzióján túlmenően az összetartozás hangsúlyozása révén erősítse az identitást. Azonosságunkhoz, bármilyen kritikusan közelítünk is hozzá, visszavonhatatlanul része a nemzeti múltból szóló narratívumok együttese, mely a gyermekkorban hallott meséktől kezdve fokozatosan részünké vált. Ezek jelentőségét pedig kár volna lebecsülni, hiszen a történelem számos példával igazolta már, hogy a kimondott, vagy leírt történet mindenféle formális igazságtartalom nélkül, jól formáltságának köszönhetően a józan ész elle-

2 ¹ Lowenthal im. 88–172.

2 ² A társadalmi emlékezet működéséről: David Middleton és Derek Edwards (szerk.): *Collective Remembering*. Sage, 1990.; Paul Connerton: *How societies remember*. Cambridge University Press, 1989. A kommemoratív ceremóniákról uo. 41–71.

2 ³ Az örökség fogalmának hazai recepciójáról, átpolitizálódásáról ld. Erdősi Péter alapvető tanulmányait: A kulturális örökség meghatározásának kísérletei Magyarországon. *Regio* 2000/4, 26–44.; valamint ebben a kötetben: A kulturális örökségvédelmi törvény vitája a magyar parlamentben. (Megjelenés előtt.)

nére is képes arra, hogy mozgósítson.²⁴ A múlt és az örökség szerepe elválaszthatatlan a felidézés kontextusától, önmagában egyik sem jelent túl sokat, legfeljebb a szűk szakértői körök számára. Mindkettőnek szüksége van az intézményes közvetítésre, hogy bizonyos célokra felhasználható legyen, s a szélesebb körű nyilvánosság számára a már a közvetítés pusztá tényének köszönhetően is leegyszerűsített, ellentmondásoktól mentes változatok a leginkább „fogyaszthatók”, mert ezek alkalmasak arra igazán, hogy az azonosulást pozitív tartalmúvá (pl. büszkévé, méltóságteljessé) tegyék.

Nemzeti örökség és világörökség kettősségének feloldására a közeljövőben aligha kerül sor, miután ez utóbbi még csak listák formájában létezik, és a hivatalos elismerés, illetve szándék ellenére sem tölti be azt a szerepet, amelyet a kultúrák jobb megismerésén keresztül vezető megbékélés, valamint a kulturális identitás megőrzésével összebékíthető fejlődés feltételeinek megteremtésében szántak neki. A nemzeti, etnikai kisebbségek örökségének hivatalos elismeréséhez nélkülözhetetlen többségi akarat valószínűleg nem mindenhol hajt fejet a veszélyeztetett kultúrák előtt, csak azért, mert ezek hozzájárulnak az UNESCO által pusztán önmagáért értékesnek tekintett kulturális sokszínűséghez. Ez egyelőre csupán abból a nemzetek feletti perspektívából képzelhető el, amelyből a szellemi örökség inkább üde színpoltként jelenik meg mintsem konfliktusforrásként.

2⁴ Erre vonatkozóan ld. Jerome Bruner: *Teaching the Present, Past, and Possible*. In *The Culture of Education*. Harvard University Press, 1999. 90.